

УДК 94(4/9)

Л. М. Моїсеєнко

ВІДОБРАЖЕННЯ МІФУ «МОСКВА – ТРЕТІЙ РИМ» В ПОЛІТИЦІ РОСІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті зроблено спробу показати досягнення, визначити дискусивні питання і окреслити перспективи дослідження питання місця політичного міфу «Москва – Третій Рим» у політиці Росії в російській та українській історіографії. Показано, що політичний міф «Москва – Третій Рим», розроблений як антитеза західного світу, мав велике значення у формуванні російської національної ідеї, а згодом перетворився на знаряддя агресивної політики Росії, що знайшла відображення в доктрині «Русский мир».

Автор доходить висновку, що дослідження процесу трансформації церковної ідеї «Москва – Третій Рим» в політичну продовжують залишатися актуальними, оскільки сприяють не тільки розумінню внутрішньої та зовнішньої політики Росії в сучасних умовах, але й «загальноцивілізаційній і культурній деколонізації України».

Ключові слова: політичний міф, ідеологема, «Москва – Третій Рим», доктрина, Філофей.

Постановка проблеми. Політичний міф «Москва – Третій Рим», формулювання якого приписують старцю Філофею та датують 1520-ми роками, пройшов тривалий шлях трансформації, в результаті чого отримав велику кількість значень (міф, афористична формула, ідея, теорія, концепція, доктрина, парадигма, ідеологема), не меншу кількість тлумачень та різноманітних висновків. Використання всіх цих термінів пояснюється еволюцією формули, переосмисленням та зміною її ролі в свідомості росіян, у політичній та суспільній думці.

«Москва – Третій Рим» як «політичний міф» будувався як антитеза західного світу, як протиставлення світу «духовного» світові «матеріальному і раціональному», був насичений месіанськими ідеями, твердженням про особливість російської душі та мав велике значення у формуванні російської національної ідеї, а згодом перетворився на знаряддя агресивної політики Росії. Так, у ХІХ ст. міф вилився в знамениту тріаду Уварова «Самодержавство, православ'я і народність», а на початку ХХІ ст. – у концепцію «Русского мира». Суть і характер складових цих формул визначалися політичною доцільністю та політичними інтересами впливових суб'єктів державного управління в різні історичні часи, що призводило до міфологізації свідомості.

Сучасні дослідники вказують на прямий зв'язок основних складових концепції «Русский мир» з політичним міфом «Москва – Третій Рим».

Сформовані в період змін соціальної свідомості, переосмислення політичних ідеалів і цінностей, в умовах нестабільної політичної системи, актуалізації проблеми пошуку нового методологічного інструментарію, який би допоміг зрозуміти, а відтак і подолати невизначеність подальшого суспільного розвитку, перетворені на засіб політичних маніпуляцій. Людська свідомість здатна до сприйняття, засвоєння і розповсюдження міфів, що визначається психологічними передумовами. Історичні ж передумови дають змогу спрямувати цю здатність відповідно до мети і намірів владних суб'єктів.

Так, європейський цивілізаційний вибір України та відрив її від Москви наштовхнувся на активну протидію керівництва Російської Федерації на чолі з В. Путіним та концепцію так званого «Русского мира», що стала підґрунтям нового імперського ренесансу. Так, у «Кримській доповіді В. Путіна» від 18 березня 2014 року анексія Криму була обґрунтована не стільки через ідею повернення історичної території, скільки через концепцію «возз'єднання» «русского мира». Таким чином концепція «Русского мира» була використана для виправдання порушення цілісності та суверенітету України, у підтримці «народних республік».

Отже, моделюючи дійсність, політичний міф оперує не істиною та реальністю, а психологічними станами, очікуваннями людей, має здатність містифікувати політичну реальність, утворювати міфологічну свідомість, позбавлену логічного знання. Тому міфотворчість є невід'ємною складовою політичних процесів. Політична міфологія характеризується суперечливим впливом на свідомість мільйонів людей, її маніпулятивним характером, здатністю перетворюватися на знаряддя у політичних технологіях і політичній боротьбі.

Розвиток наукових досліджень та поява значного масиву історичної літератури, що присвячені тим чи іншим питанням аналізу ідеї «Москва – Третій Рим», зумовило необхідність історіографічного осмислення проблеми.

Історіографія політичного міфу «Москва – Третій Рим» нараховує сотні робіт. Протягом тривалого періоду науковці зосереджувалися на спробі встановити точну дату виникнення ідеї, питанні атрибуції, текстології, аналізі змісту текстів, осмисленні ключових термінів та понять, визначенні місця та функцій ідеї в різні історичні часи. Використовують термінологічний, ретроспективний, філологічний та правовий підходи.

Висновки авторів відрізняються в спробі пояснити механізми їх реалізації чи з'ясувати «ступінь відображення середньовічного вчення у сучасному ідеологічному концепті» [1]. Але беззаперечним є твердження, що самодержавна традиція та практика сакралізації правителя, особливий напіврелігійний статус Москви постають тією ланкою, яка єднає ідею «Москва – Третій Рим» та концепцію «Русский мир».

Метою статті є аналіз праць українських та російських істориків, присвячених вивченню місця ідеї «Москва – Третій Рим» у політиці Росії, виявлення головних тенденцій та особливостей формування теоретико-методологічних засад їх дослідження.

Виклад основного матеріалу. Умовно історіографію проблеми можна поділити на кілька блоків: дореволюційна історіографія, історіографія радянського періоду, сучасна російська, українська та зарубіжна історіографія.

Дореволюційна історіографія представлена роботами істориків, які здійснювали пошук витоків національної історії. Аналізуючи послання Філофея, автори знаходили в ньому антикатолицький, месіанський, есхатологічний, політичний аспекти [2]. Так, наприклад, М. Дьяконов вважав, що використання ідеї «Москва – Третій Рим» надало теоретичного обґрунтування державній владі московських правителів наприкінці XV – на початку XVI ст., підготувало суспільство до переконання в тому, що влада московського великого князя є боговстановленою [3].

Малінін В., пояснюючи теорію Філофея переважно як есхатологічну, вказував на те, що в ній покладена ідея «богообраного царства та народу, який є носієм «богооткровенної» релігії, що розкриває «непреложні» догмати віри та спасительні заповіді [4]. П. Мілюков акцентував увагу на впливі теорії «Москва – Третій Рим» на формування зовнішньополітичної доктрини московського уряду [5]. Кирилов І. А. був переконаний, що ідея Філофея швидко засвоюється та перетворюється на офіційну політичну концепцію тому, що вона повністю відповідала настроям «книжних людей» XVI ст., духу століття, душевним настроям народу. Причому автор наполягав, що ця доктрина цілковито знаходилася в полі зовнішньої політики [6].

Серед дискусивних питань – питання авторства ідеї та послідовності написання творів. Появу ідеї «Москва – Третій Рим» пов'язують із церковними подіями в світі та зміною геополітичної ситуації, а саме – підписанням Флорентійської унії 1439 року та падінням Костянтинополя у 1453 році. На початку XVI ст. виникає низка робіт, в яких міститься ідея, що в Московському князівстві містично поєднуються колишні православні держави Рим та Візантія. Таким чином Московське князівство перетворюється на державу з особливою місією хранителя православної віри, що мало втілитися в політичну та релігійну практику. Відповідно відбувається переосмислення ідеї богообраності народів та спадковості царств (*translatranslatio imperii*), що концентрується у формулі: «вся християнска царства приидоша в конец и снидошася во едино царство нашего государя по пророческим книгам, то есть Ромейское царство: два убо Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не бытии» [6, 7].

На думку В. М. Малініна та Н. М. Масленнікової, три «послання», що мають ідею «Москва – Третій Рим», були написані в наступній послідовності: «Послание о крестном знамении», «Послание Мунехину на звездочетцев», «Послание к царю Иван Васильевичу».

Дослідники не мають одноставної думки щодо авторства цих творів. Є думки, що старцю Філофею належить тільки одне «Послання М. Г. Мисюрю-Мунехину «На звездочетцев и латин», інші створені в колі митрополита Макарія та висловлювали думки найближчого оточення митрополита та вищої церковної ієрархії [8].

Досліджуючи процес трансформації ідеї «Москва – Третій Рим» та перетворення її на політичну концепцію, одні автори дотримувалися думки, що вона зникла з офіційних видань XVIII ст. та залишилася тільки у вжитку старообрядців. Так, за словами І. Кирилова, «вся увага російського суспільства цього періоду була спрямована на Захід, все російське було забуте, таврувалося, а тому уява про богообраність російського народу була втрачена» [6].

Цікавою виявляється робота К. В. Харламповича, який акцентує увагу на значному внеску українських церковних діячів та викладачів Києво-Могилянської академії, таких як Іннокентій Гізель, Стефан Яворський, Дмитрій Ростовський (Дмитро Туптало), Феофан Прокопович та інших у становлення особливого напіврелігійного культу Москви, культу російських правителів [7], що, в свою чергу, сприяло трансформації ідеологеми «Москва – Третій Рим» із суто церковної концепції в політичну.

За радянських часів тема «Москва – Третій Рим» висвітлювалась тенденційно або схематично. Переважна більшість робіт носила ідеологічно-кон'юктурний характер.

Серед робіт виділяється дослідження М. М. Покровського, який вперше висловив думку, що теорія «Москва – Третій Рим» та наслідки її втілення були негативними. Історик зазначав, що Лівонська війна призвела до значного скорочення населення й запустіння «старих і найбільш культурних областей» країни [9].

В 60–80-і роки у роботах радянських істориків знаходимо наступні висновки:

- головні ідеї творця теорії «Москва – Третій Рим» мали популярність виключно серед представників офіційної церкви [10],

- ідея відповідала не нагальним завданням Росії на міжнародній арені, а інтересам Заходу, який був зацікавлений у військово-політичному протистоянні Росії та Туреччини [11],

- ідея у XVIII ст. «взагалі зникла з офіційних видань і залишилась у вжитку лише російських старообрядців [8].

Після краху СРСР в російській історіографії з'являється новий поштовх у дослідженні теорії «Третього Риму», що пов'язано з пошуком місця Росії в світі та визначенням цивілізаційних орієнтирів. Висновки авторів знаходилися в діапазоні від заперечення того, що «Теорія третього Риму» була складовою частиною політичної доктрини московських князів, тому що «вона взагалі не була теорією у повному розумінні цього слова», до того, що «в ідеї «Третього Риму» Філофея закладена думка про історичну відповідальність царства перед людством в стримуванні приходу антихриста [12, 13].

Жорсткий державний контроль над науковими розвідками українських вчених як у Російській імперії, так і в Радянському Союзі вплинув на те, що тема була малодослідженою, оминалася або дослідження мали певні викривлення [14].

В публікаціях російських емігрантів зустрічаються роздуми щодо ідеї «Москва – третій Рим». Так в роботі (лекція) «Москва – третій Рим» (1923 р.)

Є. Ф. Шмурло розглядає суть та значення «третьомирської» ідеї [15]. Автор порівнює явища політичного та культурного життя Росії та країн Західної Європи, вказує на схожість ліній їх історичного розвитку, спільну культурну спадщину, об'єднання ідеєю єдиної всесвітньої монархії. Виникнення ідеї Філофея, вказує дослідник, є результатом духовного розвитку в Московському князівстві. При цьому автор категорично запевняє, що «Москва – третій Рим» є фікцією, в ній відсутня реальність, та її не слід недооцінювати, бо вона обумовила конкретні, реальні дії, а саме прийняття титула царя Іваном Грозним та прийняття Патріаршества, а згодом втілилася в політиці московських правителів.

Окремо стоять роботи 50-х років ХХ ст. представників української діаспори, автори якої були позбавлені радянського ідеологічного контролю та змогли під іншим кутом розглядати зміст і роль теорії Третього Риму. В. Гришко, Н. Полонська-Василенко, І. Мірчук, О. Оглоблін, Б. Крупницький критикували російську та радянську історіографію за дотримання схеми російської історії, в якій Києву надавалася роль вихідного центру, без якого Москва втрачала значну силу «того містичного флюїду», яким овіяний був царський престол [16, 17, 18]. Вони вважали ідеологему «Москва – Третій Рим» позачасовою «широкомасштабною програмою зовнішньополітичної експансії» Московії. Автори акцентували увагу на тому, що «Російська ідея» будувалася як антитеза західного світу, що вона є однобічною та є небезпечною як для самої Росії, так і для держав, що потрапляють в поле політичних інтересів Росії.

Так, В. Гришко називав концепцію «Москва – Третій Рим» антиісторичною, акцентував увагу тому, що саме Україна-Русь становила основну ланку в проблемі «успадкування» ролі і значення Великого Риму Московією». Вибудувана московськими ідеологами схема історичного зв'язку Київської Русі і Московської держави давала змогу її політичній еліті проводити «дипломатичний наступ» й висувати «всілякі» претензії щодо українсько-руських земель.

Ідеологема Третього Риму була підпорою формування універсально-месіанського призначення російського народу. «Але замість ідеї співпраці, добровільних сполук, федерації та свободи, для них миродайною була ідея покори, пристосування до потреб єдиного центру, перетворення на в'язницю для тих народів, що мали нещастя потрапити під сферу її впливу», писав Б. Крупницький [18]. Слід відзначити, що і на початку ХХІ ст. у риторичі очільника Московського патріархату помітні претензії на спадок Київської Русі.

З другої половини ХХ ст. закордонні дослідники привертати увагу до вивчення ідеї «Москва – Третій Рим». Так, корейський науковець Хон Ван Сук вказував, що перетворення в XVI ст. великого князівства Московського з невеличкої країни на сході Європи в могутню державу відбулось за рахунок «освоєння азійських територій» [19]. Німецький вчений чеченського походження А. Авторханов вважав, що Московія ідею месіанського

призначення використовувала для русифікації та асиміляції неросійських народів, що гальмувало розвиток неросійських етносів та загрожувало їх подальшому існуванню. Автор критикував позицію радянських істориків щодо висвітлення прогресивної та культурної ролі Росії в історії підкорених народів [20]. Польський культуролог А. Андрусевич вважав, що важливе значення у формуванні тоталітаризму в Росії мала покірність росіян [21]. Англійський історик Н. Дейвіс зауважував, що на етнополітичний розвиток Московської держави вплинуло монголо-татарське панування [22].

Дослідник з Гарвардського університету Маршалл Т. По доводив, що ідея «Москва – Третій Рим» є анахронічним артефактом, яка підсилювала месіанські настрої, що проникли в російську свідомість, є результатом проекції сучасної ідеї – зокрема, «російської місії» – на поверхнево аналогічну ранньомодерну концепцію» [23].

Сучасну ж українську історіографію ідеологеми «Москва – Третій Рим» можна умовно розділити на два періоди: від розпаду Радянського Союзу до появи концепції «Русский мир», від появи концепції «Русский мир» до сьогодення.

У незалежній Україні ідеологему «Москва – Третій Рим» як впливового чинника формування імперської ідеї та експансіоністської політики Росії вивчали В. Дебенко, А. Крюков та інші [24, 25]. Вони досліджували вплив цієї ідеологеми на зовнішню політику Росії, взаємозв'язок між російським православ'ям та самодержавством.

Аналізуючи процес зародження імперської ідеї в Московській державі в XVI ст., В. Дебенко говорить, що сформована Філофеем концепція «богообраності» Москви визначення особливої ролі великих московських князів у християнському світі набула численних прихильників серед різних верств російського суспільства, що сприяло швидкому засвоєнню месіанських переконань [24].

Звертає увагу на себе і монографія Р. Кіся «Фінал Третього Риму. (Російська ідея на зламі тисячоліть)», в якій автор говорить про загрозу реанімації месіанських переконань у сучасному суспільно-політичному житті Російської Федерації», що «створює смертельну загрозу» для сусідніх народів, крім того, це неминуче призведе Росію до встановлення авторитарного режиму та духовного рабства» [26].

Окремо стоять православні дослідники, які в роботах Філофея вбачають виключно есхатологічну спрямованість послань, а в історіософському плані – провіденційність, коли «кінцева доля світу пов'язана лише з тим, що робиться в християнських народах». Автори обґрунтовують свою думку тим, що Філофей у своєму посланні вбачав залежність міцності та непохитності Московського царства від вірності князя православній вірі та Церкві [28].

З появою та активним просуванням концепції «Русского мира» в Україні з'являються роботи, що досліджують взаємозв'язок між ідеологемою «Москва – Третій Рим» та «Русским миром» – новим курсом сучасної Російської Федерації. Цьому питанню присвячені роботи В. Галіченка,

С. Здіорука, А. Колодного, О. Мельника, О. Сагана, В. Шевченка, Ю. Черноморця, Якубової та ін. [29-35].

За словами В. Галіченка, саме віра в месіанське призначення російського народу, самодержавна модель управління, постійна експансія є результатом практичного втілення ідеологеми «Москва – Третій Рим» [29].

Висновки. Отже, історіографія політичного міфу «Москва – Третій Рим» достатньо численна, але і сьогодні автори не мають єдиної думки ні в питанні послідовності написання «послань», які містять ідею «Москва – Третій Рим», ні в питанні авторства цих послань, ні в питанні спрямованості сформульованої ідеї в «посланнях» Філофея. Актуальними продовжують залишатися і дослідження процесу трансформації церковної ідеї «Москва – Третій Рим» в політичну, з'ясування місця ідеологеми в сучасній політиці Російської Федерації. На наш погляд, дані дослідження актуальні та необхідні для України тому, що сприяють не тільки розумінню внутрішньої та зовнішньої політики Росії в сучасних умовах, але й «загальноцивілізаційній і культурній деколонізації України» [26].

Список використаних джерел

1. Галіченко М. Втілення ідеології «Москва – Третій Рим» у концепції «Русский мир»... / М. Галіченко // *Scriptorium nostrum*. – 2017. – № 1 (7). – С. 234.
2. Иконников В. С. Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории : монография / В. С. Иконников. – Киев : Унив. тип., 1869. – С. 365.
3. Дьяконов М. Власть московских государей. Очерки из истории политических идей Древней Руси до конца XVI века / М. Дьяконов. – СПб, 1889.
4. Малинин В. Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания [Электронный ресурс] / В. Малинин. – К., 1901. – 1026 с. – Режим доступа : <https://drive.google.com/file/d/0B914lrgcJi10LTVqdTNwZmJ0b0U/view>
5. Миллюков П. Очерки по истории русской культуры. Часть первая / П. Миллюков. – Изд. 5-е. – СПб, 1904. – С. 142–145.
6. Кириллов И. А. Третий Рим. Очерк исторического развития русского мессианизма [Электронный ресурс] / И. А. Кириллов. – М. : Типолитография И. М. Машистова, 1914. – 106 с. – Режим доступа : <http://books.e-heritage.ru/book/10072113>
7. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К. В. Харлампович. – Казань : Издание Книжного магазина М. А. Голубева, 1914. – 970 с.
8. Гольдберг А. А. К предистории идей. «Москва – третий Рим» // В кн. : Культурное наследие древней Руси / А. А. Гольдберг. – М., 1976. – С. 48–54.
9. Покровский М. Н. Избранные сочинения в четырех книгах / М. Н. Покровский. – Кн. 1. – М., 1966. – С. 229, 243, 320.
10. Лурье Я. С. Идеологическая борьба в Русской публицистике конца XV – начала XVI века / Я. С. Лурье. – М.-Л., 1960.
11. Алпатов М. Российская историческая мысль и Западная Европа XV – XVII вв. / М. Алпатов. – М., 1973. – С. 164–165.

12. Масленникова Н. Н. Присоединение Пскова к Русскому централизованному государству. / Н. Н. Масленникова. – Л., 1995. – С. 154-158.
13. Сеницына Н. В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV – XVI вв.) / Н. В. Сеницына. – М. : Индрик, 1998. – С. 333.
14. Мишко Д. І. Українсько-російські зв'язки в XIV – XVI ст. / Д. І. Мишко ; відп. ред. О. К. Касименко ; АН УРСР. Ін-т історії. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 176 с.
15. Шмурло Е. Ф. Москва – Третий Рим / Е. Ф. Шмурло // Славяноведение. – 1997. – № 5. – С. 52–66.
16. Гришко В. Историко-правне підґрунтя теорії III Риму/ В. Гришко. – Мюнхен, 1953. – С. 11, 70.
17. Полонська-Василенко Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII – XIX ст. / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1951. – С. 11.
18. Крупницький Б. Теорія третього Риму і шляхи російської історіографії / Б. Крупницький. – Мюнхен, 1952. – 29 с.
19. Хон Ван Сук. Влияние исторических традиций на внешнюю политику России в Азии / Хон Ван Сук // Восток. Афро-Азиатское общество: история и современность. – 1988. – № 5. – С. 88, 92.
20. Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма / А. Авторханов. – Garmisch-Partenkirchen : Prometheus, 1988. – 425 с.
21. Андрусевич А. Москва – третій Рим [Електронний ресурс] / А. Андрусевич. – 1996. – № 7. – С. 78. – Режим доступу : <http://www.national.org.ua/library/andrusiewicz.html>
22. Дейвіс Н. Європа: Історія / Н. Дейвіс ; пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. – К., 2000. – С. 478.
23. Marshall T. P. Moscow. The third Rome. The origins and transformations of a pivotal moment author / Marshall T. P. ; The National council for Soviet and East European research Harvard University. – 26 p.
24. Дебенко В. Зародження імперської ідеї в Московській державі в кінці XV – XVI ст. / В. Дебенко. – Івано-Франківськ, 2002. – 153 с.
25. Крюков А. Імперська ідея в Московській державі наприкінці XV – XVI століть: ідеологія, політика, практика / А. Крюков, В. Дебенко. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – 76 с.
26. Кісь Р. Фінал Третього Риму: Російська месіянська ідея на зламі тисячоліть / Р. Кісь ; Ін-т народознавства НАН України. – Л. : [б.в.], 1998. – 744 с.
27. Протоієрей Микола Данилевич. Генезис ідеї «Москва – Третій Рим». Ідея Риму в історії східнослов'янського світу // Греція і слов'янський світ: національна своєрідність і взаємовплив культур : доповідь на міжнар. наук.-практ. конф.
28. Никульшин Д. А. Проблема превращения эсхатологической концепции монаха Филофея в идеологическую доктрину Московского государства [Электронный ресурс] / Д. А. Никульшин. – Режим доступа : <http://www.eunnet.net/sofia/04-2002/text/0405.html>
29. Галіченко М. Рефлексія ідеологеми «Москва – третій Рим» в російській релігійно-філософській думці : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук / М. Галіченко. – Житомир, 2016. – 182 с.

30. Здіорук С. Гуманітарно-політична експансія Росії на українських теренах / С. Здіорук // «Русский мир» Кирила не для України : зб. наук. статей. – 2014. – С. 115–124.
31. Колодний А. Патріарх Кирило – ідеолог і конструктор нинішнього стану Православ'я України / А. Колодний // «Русский мир» Кирила не для України : зб. наук. статей. – 2014. – С. 60–63.
32. Мельник О. «Перший і Третій Рим» в контексті ідеології «Русского мира» і верифікації сучасного Ватикану / О. Мельник // Україна-Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманітні сфери суспільного буття : наук. зб. / за ред. Л. Филипович та П. Яроцького. – К. : УАР, 2015. – С. 311–319.
33. Саган О. Московська патріархія як офіційний провідник ідеології «русского мира» / О. Саган // «Русский мир» Кирила не для України : зб. наук. статей. – 2014. – С. 89–96.
34. Шевченко В. Московсько-православна цивілізація та її сліди в Україні / В. Шевченко // «Русский мир» Кирила не для України : зб. наук. статей. – 2014. – С. 31–49.
35. Чорноморець Ю. П. Християнський консерватизм Патріарха Варфоломея і фундаменталізм Патріарха Кирилла : суцесственне протіворечія і угрозы для будущею [Електронний ресурс] / Ю. П. Чорноморець. – Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/40214/

References

1. Halichenko M. Vtilennia ideolohii "Moskva –Tretii Rym" u kontseptsii "Ruskyi myr"... / M. Halichenko // Scriptorium nostrum. – 2017. – № 1 (7). – S. 234.
2. Ikonnikov V. S. Opyt issledovaniya o kul`turnom znachenii Vizantii v russkoj istorii : monografiya / V. S. Ikonnikov. – Kiev : Univ. tip., 1869. – S. 365.
3. D`yakonov M. Vlast` moskovskikh gosudarej. Oчерki iz istorii politicheskikh idej Drevnej Rusi do koncza XVI veka / M. D`yakonov. –SPb, 1889.
4. Malinin V. Starets Eleazarova monastyria Fylofei i ego poslaniya [Elektronnyiy resurs] / V. Malinin. – K., 1901. – 1026 s. – Rezhim dostupa : <https://drive.google.com/file/d/0B914lrgcJi10LTVqdTNwZmJ0b0U/view>
5. Milyukov P. Oчерki po istorii russkoj kul`tury. Chast` pervaya / P. Milyukov. – Izd. 5-je. – SPb, 1904. – S. 142–145.
6. Kirillov I. A. Tretij Rim. Oчерk istoricheskogo razvitiya russkogo messianizma [Elektronnyiy resurs] / I. A. Kirillov. – M. : Tipolitografiya I. M. Mashistova, 1914. – 106 s. – Rezhim dostupa : <http://books.e-heritage.ru/book/10072113>
7. Kharlampovich K. V. Malorossijskoe vliyanie na velikoruskuyu czerkovnuyu zhizn` / K. V. Kharlampovich. – Kazan` : Izdanie Knizhnogo magazina M. A. Golubeva, 1914. – 970 s.
8. Gol`dberg A. A. K predistorii idej "Moskva – tretij Rim" // V kn.: Kul`turnoe nasledie drevnej Rusi / A. A. Gol`dberg. – M., 1976. – S. 48–54.
9. Pokrovskij M. N. Izbrannye sochineniya v chetyrekh knigakh / M. N. Pokrovskij. – Kn. 1. – M., 1966. – S. 229, 243, 320.
10. Lur`e Ya. S. Ideologicheskaya bor`ba v Russkoj publiczistike koncza XV – nachala XVI veka / Ya. S. Lur`e. – M.-L., 1960.

11. Alpatov M. Rossijskaya istoricheskaya mysl' i Zapadnaya Evropa XV – XVII vv. / M. Alpatov. – M., 1973. – S. 164–165.
12. Maslennikova N. N. Prisoedinenie Pskova k Russkomu czentralizovannomu gosudarstvu / N. N. Maslennikova. – L., 1995. – S. 154–158.
13. Siniczyna N. V. Tretij Rim. Istoki i evolyucziya russkoj srednevekovoj koncepczii (XV – XVI vv.) / N. V. Siniczyna. – M. : Indrik, 1998. – S. 333.
14. Myshko D. I. Ukrainsko-rosiiski zviazky v XIV – XVI st. / D. I. Myshko ; vidp. red. O. K. Kasymenko. AN URSS. In-t istorii. – K. : Vyd-vo AN URSS, 1959. – 176 s.
15. Shmurlo E. F. Moskva – Tretiy Rym / E. F. Shmurlo // Slavianovedenye. – 1997. – № 5. – S. 52–66.
16. Hryshko V. Istoryko-pravne pidhruntia teorii III Rymu / V. Hryshko. – Miunkhen, 1953. – S. 11, 70.
17. Polonska-Vasylenko N. Teoriia III Rymu v Rosii protiahom XVIII – XIX st. / N. Polonska-Vasylenko. – Miunkhen, 1951. – S. 11.
18. Krupnytskyi B. Teoriia tretoho Rymu i shliakhy rosiiskoi istoriohrafii / B. Krupnytskyi. – Miunkhen, 1952. – 29 s.
19. Khon Van Suk. Vliyaniye istoricheskikh traditsii na vneshniuiu politiku Rossiyi v Azii / Khon Van Suk // Vostok. Afro-Aziatskoe obshchestvo: istoriya i sovremennost. – 1988. – № 5. – S. 88, 92.
20. Avtorkhanov A. Imperiya Kremlia. Sovetskyi tip kolonializma / A. Avtorkhanov. – Garmisch-Partenkirchen : Prometheus, 1988. – 425 s.
21. Andrusievich A. Moskva – tretii Rym [Elektronnyiy resurs] / A. Andrusievich. – 1996. – № 7. – S. 78. – Rezhym dostupu : <http://www.national.org.ua/library/andrusiewicz.html>
22. Deivis N. Yevropa: Istoriiia / N. Deivis ; per. z anhl. P. Tarashchuk, O. Kovalenko. – K., 2000. – S. 478.
23. Marshall T. Poe. Moscow. The third Rome. The origins and transformations of a pivotal moment author / Marshall T. Poe. The National council for Soviet and East European research Harvard University. – 26 p.
24. Debenko V. Zarozhennia imperskoj idei v Moskovskii derzhavi v kintsi XV – XVI st. / V. Debenko. – Ivano-Frankivsk, 2002. – 153 s.
25. Kriukov A. Imperska ideia v Moskovskii derzhavi naprykintsi XV – XVI stolit : ideolohiia, polityka, praktyka / A. Kriukov, V. Debenko. – Ivano Frankivsk : Plai, 1997. – 76 s.
26. Kis R. Final Tretoho Rymu: Rosiiska mesiianska ideia na zlami tysiacholit / R. Kis ; In-t narodoznavstva NAN Ukrainy. – L. : [b.v.], 1998. – 744 s.
27. Protoiieri Mykola Danylevych. Henezys idei "Moskva – Tretii Rym". Ideia Rymu v istorii skhidnoslovianskoho svitu // Hretsiia i slovianskyi svit: natsionalna svoieridnist i vzaiemovplyv kultur : dopovid na mizhnar. nauk.-prakt. konf.
28. Nikul'shin D. A. Problema prevrashheniya eskhatologicheskoy koncepczii monakha Filofeya v ideologicheskuyu doktrinu Moskovskogo gosudarstva [Elektronnyiy resurs] / D. A. Nikul'shin. – Rezhim dostupa : <http://www.eunnet.net/sofia/04-2002/text/0405.html>
29. Halichenko M. Refleksiia ideolohemy "Moskva – tretii Rym" v rosiiskii relihiino-filosofskii dumtsi : dys. na zdobuttya nauk. stupenia kand. filos. nauk / M. Halichenko. – Zhytomyr, 2016. – 182 s.

30. Zdioruk S. Humanitarno-politychna ekspansiia Rosii na ukrainskykh terenakh / S. Zdioruk // "Russkyi myr" Kyryla ne dlia Ukrainy : zb. nauk. statei. – 2014. – S. 115–124.
31. Kolodnyi A. Patriarkh Kyrylo – ideoloh i konstruktor nynishnoho stanu Pravoslavia Ukrainy / A. Kolodnyi // "Russkyi myr" Kyryla ne dlia Ukrainy : zb. nauk. statei. – 2014. – S. 60–63.
32. Melnyk O. "Pershyi i Tretii Rym" v konteksti ideolohii "Russkoho myra" i veryfikatsii suchasnoho Vatykanu / O. Melnyk // Ukraina-Vatykan: khrystyanstvo v konteksti yoho vkluchennia v riznomanitni sfery suspilnoho buttia : nauk. zb. / za red. L. Fylypovych ta P. Yarotskoho. – K. : UAR, 2015. – S. 311–319.
33. Sahan O. Moskovska patriarkhiia yak ofitsiinyi providnyk ideolohii "russkoho myra" / O. Sahan // "Russkyi myr" Kyryla ne dlia Ukrainy : zb. nauk. statei. – 2014. – S. 89–96.
34. Shevchenko V. Moskovsko-pravoslavna tsyvilizatsiia ta yii slidy v Ukraini / V. Shevchenko // "Russkyi myr" Kyryla ne dlia Ukrainy : zb. nauk. statei. – 2014. – S. 31–49.
35. Chornomorec` Yu. P. Khristianskij konservatizm Patriarkha Varfolomeya i fundamentalizm Patriarkha Kirilla : sushhestvennye protivorechiya i ugrozy dlya budushhego [Elektronnyi resurs] / Yu. P. Chornomorec`. – Rezhim dostupa : http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/40214/

Л. М. Моисеенко

Отображение мифа «Москва – Третий Рим» в политике России: историография проблемы

В статье сделана попытка показать достижения, определить дискуссионные вопросы и очертить перспективы исследования вопроса места политического мифа «Москва – Третий Рим» в политике России в русской и украинской историографии. Показано, что политический миф «Москва – Третий Рим», разработанный как антитеза западного мира, имел большое значение в формировании русской национальной идеи, а затем превратился в орудие агрессивной политики России, которая нашла отражение в доктрине «Русский мир».

Автор приходит к выводу, что исследования процесса трансформации церковной идеи «Москва – Третий Рим» в политическую продолжают оставаться актуальными, поскольку способствуют не только пониманию внутренней и внешней политики России в современных условиях, но и «общецивилизационной и культурной деколонизации Украины».

Ключевые слова: политический миф, идеологема, «Москва – Третий Рим», доктрина, Филофей.

L. M. Moisieienko

Representation of the myth of "Moscow – the Third Rome" in the politics of Russia: historiography of the problem

In the article the author has made an attempt to show achievements, to define debatable questions and to outline the prospects of exploring the place of political myth "Moscow – the Third Rome" in the politics of Russia in Russian and Ukrainian historiography. It is shown that political myth "Moscow – the Third Rome", developed as the antithesis of the Western world, was of great importance in the formation of the Russian national idea, and later turned into an instrument of aggressive policy of Russia, which was reflected in the doctrine of "Russian world".

The author concludes that studies of the process of transformation of the church idea "Moscow – the Third Rome" into a political one continue to be relevant since they contribute not only to the understanding of Russia's domestic and foreign policy in modern conditions but also to the "civilizational and cultural decolonization of Ukraine".

Keywords: political myth, ideology, "Moscow – the Third Rome", doctrine, Filofei.